

ВЛАДАНА ПУТНИК

УЛАЗНИ ПОРТАЛИ И ХОЛОВИ СТАМБЕНИХ ЗГРАДА У БЕОГРАДУ (1918–1941)

Сажетак: Београд је у периоду између два светска рата обележила интензивна изградња стамбене архитектуре. Бројни инвеститори подизали су такозване *люксузне градске палате* с циљем да се баве рентијерством. Поред богато декорисаних фасада у стилу академизма, еклектицизма и ар декоа, архитекти су посебну пажњу посвећивали пројектовању улазних портала и холова. Чак и на објектима умереног модернизма дизајн улазних врата често је представљао главни мотив фасаде. О овим аспектима пројектантске делатности архитеката постоји мало података, па ће овај рад покушати да дефинише главне токове у дизајну улазних портала, као и која су типолошка решења била присутна у пројектовању улазних холова у београдској стамбеној архитектури током треће и четврте деценије двадесетог века. Такође ће бити речи о параметрима и друштвеним приликама који су утицали на посебно третирање ових сегмената стамбене архитектуре, те да ли су београдски архитекти прибегавали својеврсном тотал дизајну угледајући се на европске узор.

Кључне речи: стамбена архитектура, Београд, портал, улаз, хол, тотал дизајн

Abstract: Between the two world wars Belgrade saw a surge in housing construction, including many rental apartment buildings, so-called 'luxury city palaces'. In addition to richly decorated street façades in the style of academism, eclecticism and Art Deco, architects paid much attention to the design of entrances and entrance halls. The entrance frequently was the main element of the façade even in buildings in a moderate modernist style. Since this aspect of architectural design is scantily documented, this paper seeks to identify its main trends in the 1920s and 1930s and to establish a typology of entrances and entrance halls of residential buildings. It also outlines the parameters and social circumstances that played a role in giving special attention to this element of residential buildings, and examines whether Belgrade architects pursued a sort of total design inspired by European models.

Keywords: residential architecture, Belgrade, entrance, door, entrance hall, total design

Увод

Београд је 1918. године постао престоница новоосноване Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, услед чега се у кратком временском периоду вишеструко увећао број становника. С друге стране, недостатак стамбених објеката представљао је озбиљан проблем. У Београду је током Првог светског рата уништена чак четвртина стамбеног фонда.¹ Ови фактори утицали су на експанзију стамбене изградње у периоду између два светска рата, па самим тим и на њен стилски и архитектонски развој. Стандард становања је за свега неколико година подигнут на високи ниво, па се јасно може пратити ток еволуције у стамбеној архитектури. Захваљујући новим материјалима који су увођени, може се направити јасна класификација типова стамбених објеката, тачније да ли је реч о породичним или пак кираџијским зградама.

Поред пријемчиве фасаде, за инвеститоре је било веома важно да портали и улазни холови будућим станарима такође пружају слику о квалитету становања у згради. Портали су представљали спону, али и границу између јавног и приватног простора,² а вестибил је био двојног карактера – приватни простор станара, али уједно и јавни, репрезентујући њихов статус. Због тога су архитекти посебну пажњу посвећивали пројектовању улаза и ходника, избору материјала и дизајну детаља, попут степенишне ограде. Управо се овакав приступ пројектовању данас дефинише као *шоуал дизајн*.³

Стилски развој и типологија улазних портала

Архитекта Бранислав Маринковић је с разлогом истакао да су улазна врата та која у стамбеној архитектури често привлаче пажњу и да пажљивом студијом цртежа

и избором материјала могу бити украс зграде те обележити њен карактер и намену.⁴ Улаз је такође и значајан функционални елемент, с великим утицајем на композицију уличне фасаде.⁵

На основу претходно обављеног истраживања, које је обухватило преко стотину стамбених објеката у Београду из међуратног периода, може се извести одређена подела и класификација портала у зависности од карактера самог стамбеног објекта и идентитета инвеститора. Према поруци коју је стамбени објекат требало да пружи пролазнику или посетиоцу, улазна врата могла су бити *затвореној* или *отвореној* типа. Затворени тип портала подразумевао је да су врата пројектована без стаклених отвора или с веома малим стакленим прорезима, што је онемогућавало посматрачу увид у улазни хол и чинило читав објекат далеко затворенијим и приватнијим по карактеру. Врата су најчешће била обична или двокрилна, израђивана од лакираног дрвета у природној боји. Ванредно несвакидашњи пример овог типа врата пројектовао је архитекта Александар Дероко 1926. године, за зграду пуковника Елезовића у Његошевој улици бр. 20⁶ (сл. 1). Двокрилна врата рађена су у стилу неомедијевализма, техником слаганих греда обједињених гвозденим шаркама.

По узору на западноевропску и америчку архитектуру,⁷ током четврте деценије долази и до употребе алуминијума за израду врата, који је неки пут био обожен. На неким примерцима примењени су мали отвори, попут вертикалних прореза, или пак окулуси по узору на дизајн прекоокеанских бродова.⁸ Једна оваква врата, из 1930. године, налазе се на стамбеној згради у Милешевској улици 31. Затворени тип портала коришћен је више на објектима које је породица градила за своје чланове, па представљају прелазни облик између породичне куће и зграде. Једнопородичне зграде имале су обично приземље и један до два спрата, с једним станом по спрату и у том случају су улазни хол и степениште најчешће смештани бочно.⁹ Код оваквих објеката, могу се чак наћи такозвани *скривени улази*, који нису видљиви с улице и налазе се бочно од pročеља. Ово решење проистекло је из традиције градње друге половине деветнаестог века, када је мали број стамбених објеката имао улаз на pročељу, већ се код већине зграда управо налазио с бочне стране. Разлог томе лежао је у функционалности оваквог решења услед асиметричности унутрашње структуре објекта.¹⁰

Отворени тип улаза чешће је коришћен код рентијерских зграда, али и репрезентативнијих стамбених објеката, где је портал требало да одсликава имућног власника. Примера оваквих улаза има много и могу се такође типолошки поделити на неколико решења која су била најзаступљенија у међуратном Београду.

Најчешћи вид отвореног улазног портала, који вуче корене још из периода друге половине деветнаестог века, подразумевао је двокрилна врата с надсветлом у виду лунете, изнад којих су се често налазиле полукружне архиволте с наглашеним радијалним спојницама или кључним каменом.¹¹ Улазна врата су израђивана од дрвета са стакленим пољима у горњој зони изнад парапета, прекривеним заштитом од кованог гвожђа, које је уједно имало и декоративну сврху. Већ током првих деценија двадесетог века, на већем броју стамбених објеката јављају се високо декоративни стаклени улази у потпуности прекривени кованим гвожђем fine занатске обраде. Трећу деценију обележила је доминација постакадемизма¹² и еклектицизма у стамбеној архитектури. Овакав вид портала може се пратити од успона академизма током друге половине деветнаестог века, па све до краја четврте деценије двадесетог века,¹³ са одређеним стилским варијацијама које су биле присутне, попут стамбене зграде у Пожаревачкој 39,¹⁴ Крунској 22,¹⁵ Краља Милана 17, Његошевој 73, Краља Милутина 15–17,¹⁶ Крунској 10¹⁷ и др.

Сл. 1. Александар Дероко, *Портал зграде пуковника Елезовића, Његошева 20, 1926.* (фотографија аутора)

Ар деко се у стамбеној архитектури у највећој мери примењује у декорацијама од кованог гвожђа на улазним порталима, попут стамбене зграде у Улици Десанке Максимовић 21, где су примењени заобљени геометријски преплети, или на згради у Господар Јевремовој 46а. Елементи ар декоа препознају се и на згради Ветеринарског фонда у Улици Краља Милутина 7, архитеката браће Крстић из 1928. године.¹⁸ Улазна зона је богато декорисана, с класично постављеним двокрилним порталом са издвојеном лунетом, истакнутом полукружним зракастим рељефом. Портал је додатно фланкиран стубовима и канделабрима, што је решење проистекло из академске традиције. Исти архитектонски тим пројектовао је и једно од уметнички најоригиналнијих решења оваквог типа улаза – на згради Јосифа Шојата у Влајковићевој улици бр. 16, из 1929. године.¹⁹ Жлеб за два крила израђен је у дуборезу с низом женских фигура. С обзиром на то да је Живојин Лукић радио рељефе за зграду,²⁰ може се претпоставити да је он аутор и овог дубореза. На вратима је такође сачувана месингана таблица с двојезичним натписом „Гурај / *Poussez*“.

Сл. 2. Портал зграде, Коче Капетана 44 (фотографија аутора)

У четвртој деценији ипак се јављају модификоване верзије ове врсте портала у виду сужавања или пак проширивања пропорција, појаве квадратног или правоугаоног надсветла и на крају пресецања везе између врата и надсветла фасадним испустом.²¹ Један од примера модернизоване верзије двокрилног улаза с лунетом јесте стамбена зграда Милке Ристић у Улици Стојана Протића 24, коју је пројектовао инжењер Никола Матејић.²² Иако објекат одликује модернистички прочишћена форма, инжењер Матејић је изабрао полукружно завршену форму портала, додатно је истичући каменим рамом. Такође постоје примери где је надсветло било посебно наглашено кроз композитну лунету изнад које је смештен грб, као што је случај на стамбеној згради у Улици Коче Капетана 44 (сл. 2). Неки архитекти су надсветла изнад улазних врата користили као посебан мотив на фасади, као што је то учинио чешки архитекта Фрања Урбан на стамбеној згради у Улици Светозара Радића 2. Он је надсветло решио у форми окулуса са декоративном шаром.

Академска и еклектична решења улазних портала посебно су долазила до изражаја у случајевима када су зграде биле повучене од уличне регулације неколико метара, са баштом испред. Тако је на стамбеној згради у Новопазарској улици бр. 51 из 1927. године (сл. 3), изнад улаза смештен балкон који почива на стубовима и уједно формира надстрешницу, чиме се додатно истиче монументалност класично решеног двокрилног портала с лунетом. У дворишту је такође постављен пар сфинги израђених у вештачком камену,²³ што је представљало реткост за тадашњу стамбену архитектуру, те је свакако указивало на имућног инвеститора. Употреба пуне скулптуре која би додатно истакла портал чешће се користила у резиденцијалној архитектури. Међу познатијим примерима је вила адвоката Милићевића у Ужичкој 54, аутора браће Крстић из 1929. године.²⁴

Током четврте деценије јавља се карактеристичан модернистички дизајн улазног портала, који је подразумевао стаклена врата у металним рамовима и с ниским парапетима. Одликовало их је мало декоративних елемената, који су тим пре морали бити добро осмишљени и дизајнирани. Велике стаклене површине пружале су, поред добре осветљености вестибила, могућност посматрачу да види богато украшен улазни хол. За овакву форму портала ређе се користило ковано гвожђе, а више бели метал слабијег или јачег сјаја. Почетком четврте деценије, као последица увођења нових материјала на бази алуминијума и белих метала у светској архитектури,²⁵ популарност је стекао и *анџикородал*,²⁶ али се због тешког одржавања брзо избацио из употребе.²⁷ Бравари су на основу нацрта пројектанта прецизном и квалитетном занатском обрадом израђивали

Сл. 3. Портал зграде, Новойазарска 51
(фотографија аутора)

декорације од кованог гвожђа, али и од новијих материјала.²⁸ Неки од њих су чак имали своје готове нацрте које су архитекти бирали.²⁹ У прилог овом податку говори чињеница да се често може наћи исти дизајн портала на стамбеним зградама различитих аутора, као што је случај за стамбене зграде у Улици патријарха Варнаве 28 из 1936. године, архитектке Валерија Сташевског,³⁰ и у Охридској 16 из 1939. године, инжењера Драгомира Владимировића.³¹

Дизајн улазног портала највише је дошао до изражаја у опусу архитектке Момчила Белобрка, који је посебну пажњу посветио овом сегменту стамбене архитектуре, чинећи га главним мотивом грађевине.³² Белобрк је пројектовао махом двокрилна стаклена врата с централном кружном кључаоницом, коју наглашавају рукохвати у виду концентричних прстенова. И други архитекти су користили ово решење на својим пројектима стамбених зграда.³³ Белобрков колега из Борошићевог атељеа,³⁴ архитекта Јован Бјеловић,³⁵ такође је на неким

Сл. 4. Портал зграде, Влајковићева 4
(фотографија аутора)

пројектима примењивао овакав дизајн, иако је његов архитектонски рукопис био у извесној мери декоративнији током тог периода. Дobar пример представља и Бјеловићево решење улазних врата стамбене зграде Даринке Каменковић у Молеровој 64 из 1937. године.³⁶ Двокрилни улаз има карактеристичне прстенасте рукохвате, али с композитним елементима, који ипак нарушавају иницијалну сведеност дизајна. Посебно оригинално решење портала може се запазити на стамбеној згради Јована Ристића на углу улица Косовске и Влајковићеве, подигнутој 1938. године. Монументални улаз је у потпуности застакљен, а у његовом оквиру издваја се полукружно завршени метални рам двокрилних врата, такође транспарентних (сл. 4).

Поред карактеристичних двокрилних, у четвртој деценији двадесетог века јавили су се и трокрилни улазни портали. Треће крило било је заправо одвојено и водило је у просторије хаузмајстора, канцеларије или неког другог типа пословног простора. Пример оваквог

Сл. 5. Портал зграде, Вукице Мишировић 1 (фотографија аутора)

решења је зграда индустријалца Радоша Недића у Кичевској 15, коју је пројектовао архитекта Ђорђе Сташевски 1939. године.³⁷ На нацрту pročела може се видети да је првобитни дизајн врата био сведене форме с правоугаоним рукохватима,³⁸ док изведени портал поседује нешто оригиналније решење – рукохвати у виду три кружна прстена повезана сегментно заобљеним шипкама. Поред овога, постоји још читав низ успешних примера трокрилних портала, као што је стамбена зграда у улици Баба Вишњиној 24, коју је пројектовао Момчило Белобрк 1939. године,³⁹ као и зграда у Кнегиње Зорке 50 и др.

Још један тип портала издвојио се током међуратног периода – улаз је издигнут с неколико степеника од улице, одакле се ступа у трем увучен у сам објекат, обично фланкиран стубовима. Овакав вид решења није био толико распрострањен, али се показао као функционалан, пре свега зато што је степениште које води ка нивоу високог приземља премештено из ходника на

улицу, док је увучени трем омогућавао заштиту од кише и снега, попут надстрешнице. Примери оваквих портала могу се наћи на објектима различитих стилова, попут модернистички решене стамбене зграде у Браничевској улици 11. Свакако један од најрепрезентативнијих улаза тог типа налази се на згради грађевинске задруге „Свој дом“ у Бранковој улици 23, коју је пројектовао Ђорђе Сташевски 1939. године.⁴⁰ Увучен је и такође фланкиран паром стубова, али портал ширине двокрилног улаза заправо има само једно крило с металним рукохватом у облику стилизоване кључаонице.

Занимљив пример таквог решења улаза изведен је на згради коју је за себе и свог мужа Блажу пројектовала архитекта Радмила Вукићевић Сарап 1940. године.⁴¹ Објекат се налази у Шуматовачкој улици 29 и својом академском монументалношћу у контрасту је са околном архитектуром. Улаз је увучен један метар у односу на фасаду и фланкиран је паром стубова, с тим што се порталу приступало директно са улице. Како је грађевина изведена у духу постакадемизма, сходно томе су и улазна врата била декорисана кованим гвожђем у необарокном стилу. Ауторка је у приземљу пројектовала сопствени пројектантски биро са одвојеним улазом.

Посебно оригинално решење тог типа улаза представља пројекат архитекте Војислава Костића, асистента на Архитектонском факултету, за зграду рентијерке Зорке Сладојевић из 1940. године, која је подигнута на углу Држићеве и Челопечке улице. Портал је пројектован у виду двокрилних врата засечених углова при врху, фланкираних масивним стилизованим дорским стубовима. Сам улаз је свега пола метра увучен и није издигнут на ниво високог приземља. Аутор се поигравао традиционалним формама, али и ромбоидним и шестоугаоним стакленим пољима. Пошто архитекта Костић није користио декоративно ковано гвожђе, стакло је било шлифовано на уобичајен начин – начињена бордура са декоративном звездом у центру поља.⁴²

Слично је и решење архитекте Андреја Папкова за стамбену зграду Ристе Манојловића у Улици Станоја Главаша 2 из 1937. године. Портал је увучен и фланкиран ступцима, али је посебно оригинална употреба квадратног надсветла, које пробија зону приземља, те представља несвакидашњи пример улазног портала.⁴³

У посебну категорију улаза на модернистичким објектима спадају они који су поред, најчешће с леве стране, имали одређени мотив – јарбол, окулус или пак рељеф. Као симболи београдског модернизма, јарболи су додатно истицали портал као главни мотив фасаде. На стамбеној згради професора Војислава Младеновића у Улици Војводе Бране 8, коју је пројектовао инжењер Војислав Јосимовић 1939. године,⁴⁴ може се

Сл. 6. Владета Максимовић, Веселибил зграде Обрада и Милеве Јовановић, Доситејева 15, 1940. (фотографија аутора)

видети да је уз улазна врата затвореног типа и мале висине смештен окулус, који служи као прозор настојника зграде, чији се стан увек налазио у приземљу, некада и с потпуно одвојеним улазом. Инжењер Јосимовић је овде применио још један ефектан модернистички приступ – изнад надстрешнице улаза пружао се вертикални степенишни светларник. Слично решење применио је архитекта Ђура Борошић⁴⁵ 1935. године на пројекту зграде Милице Матијевић у Улици Мајке Јевросиме 3, где је изнад надстрешнице уместо надсветла постављен окулус, изнад којег се пружао степенишни светларник.⁴⁶ Јединствен пример јарбола, постављеног лево од улаза, налази се на стамбеној згради у Улици Вукице Митровић 1 (сл. 5). Ни рељефи нису често постављани у зони приземља, а један од најуспелијих примерака изведен је на стамбеној згради у Кнегиње Љубице 7, коју је 1935. године пројектовао архитекта Миладин Прљевић.⁴⁷ Рељеф под називом *Плес*, дело Илије Коларовића,⁴⁸ визуелно је обухваћен прозором канцеларије настојника и

Сл. 7. Пејтар и Бранко Крстић, Колски пролаз зграде Јосифа Шојата, Влајковићева 16, 1929. (фотографија аутора)

чини целину са улазним порталом. И Фрања Урбан је на сличан начин објединио прозор у зони приземља с розетом и улазним порталом на стамбеној згради у Југ Богдановој 21. С друге стране, на задужбини Луке Теловића Требињца и Миливоја Јовановића на Андрићевом венцу 12, коју је пројектовао архитекта Григорије Самојлов 1939. године,⁴⁹ рељефи су смештени директно изнад портала.

Чести су били случајеви да портали буду изведени знатно другачије у односу на пројекат. На пројекту Момчила Белобрка за зграду трговца Симона Романа у Добрачиној улици 31, из 1936. године, могу се приметити високо декорисане гитер решетке прозора сутерена, док је сам улаз био нешто скромнији.⁵⁰ На изведеном објекту може се уочити да је портал решен далеко интересантније, са доњим стакленим пољима декорисаним концентричним овалним полупрстеновима, што је представљало варијацију карактеристичног Белобрковог дизајна.

Сл. 8. Момчило Белобрк, Колски улаз зграде Анђе Пејровић, *Свејој Саве* 32, 1933. (фотографија аутора)

С друге стране, забележени су случајеви да су архитекти пројектовали више верзија улаза, док изведени објекат представља модификацију тих решења, као што је био случај с нацртом архитектке Ђуре Борошића за кућу Василија Парезановића из 1931. године, у Улици Коче Капетана 45. Једна верзија приказује једноставан двокрилни улаз без надсветла са декорацијом од кованог гвожђа у виду косих паралела, док се верзија ближа изведеној састоји од низа паралелних шипки са цикцак испустима на средини.⁵¹ Овакво решење је поновљено и на стамбеној згради у Граничарској улици 12, подигнутој годину дана касније.

Ређе се дешавало да зграда буде у потпуности изведена према сачуваном пројекту, као што је то био случај са стамбеном зградом сликара Димитрија Мординова у Соколској 7, коју је пројектовао архитекта Георгије Јермејев 1939. године.⁵² Два крила улазних врата крстасто су подељена на по четири поља, док се места укрштања прикривају са по два метална круга,

око којих се извија рукохват попут синусоиде. Овакво решење се може наћи и на стамбеним објектима у Вукице Митровић 1, Змаја од Ноћаја 3а, Милешевској 10 и Молеровој 48.

Неретко се дешавало да се иницијали инвеститора или година градње нађу на улазним вратима у форми медаљона који окружује преплет од кованог гвожђа. Тако зграда Божидара и Живке Данкучевић у Скадарској 24, коју је пројектовао архитекта Ђорђе Ђорђевић⁵³ 1932. године,⁵⁴ има иницијале *БЖД* у оквиру декорације улазног портала.

Момчило Белобрк популаризовао је праксу постављања ауторске таблице поред улаза у виду потписа.⁵⁴ Не постоји много сачуваних примера њиховог постављања пре Белобрка. Једна од ретких сачуваних ауторских таблица може се наћи на стамбеној згради у Влајковићевој 30, где стоји да је грађевину пројектовало и изводило грађевинско-техничко предузеће „Неимар“ а. д. 1926. године. После Другог светског рата, овакав вид *пописа* постао је уобичајен.

Стилски развој и типологија улазних холова

Као што је већ истакнуто, трећа деценија двадесетог века умногоме се наставила на традицију пројектовања стамбене архитектуре пре Првог светског рата. Не постоји велики број сачуваних вишеспратница из периода пре 1914. године,⁵⁶ али градитељски фонд који је познат историографији, као и објекти подигнути у периоду од 1918. до 1925. године, могу пружити целовитију слику о тадашњој градитељској пракси и тенденцијама. Период друге половине деветнаестог и почетка двадесетог века обележила је изградња стамбених објеката са отвореном степенишном вертикалом и галеријама на спрату, које су водиле до станова. Најраспрострањенији тип зграде подразумевао је улазни ходник у приземљу, постављен у средини или са бочне стране основе, одакле се приступало степеништу.⁵⁷ Овакав вид пројектовања током треће деценије постепено је почео да се модификује затварањем степенишног хола и галерија. Код многих вестибила из овог периода могу се наћи нише за скулптуре, од којих су неке чак и до данас сачуване.⁵⁸ Скоро сви холови су поред степеништа водили у унутрашња дворишта. Ова пракса се и у каснијем периоду задржала, с тим што се с појавом високог партера до дворишног излаза силазило степеништем.

Један репрезентативан пример улазног хола који баштини наслеђену праксу јесте стамбена зграда др Љубомира Савковића у Крунској улици 39, коју су пројектовали архитекти Петар и Бранко Крстић 1932. године. Иако су браћа Крстић тада већ увелико пројектовала у духу модернизма, дизајн улазног хола овог објекта одражава везу с традиционалним начином

компоновања. У зграду се улази директно са улице и не постоји такозвано *високо приземље*. Под је попличан карактеристичним конвексно-конкавним плочицама у различитим бојама, такође веома често коришћеним. Зидови су декорисани мермерним лезенама, а на почетку степеништа налази се једна мермерна саксија. Само степениште је трокрако, што се обично користило у случају када је у згради био предвиђен лифт. Овде лифт није изведен, што свакако не значи да није био планиран, а у прилог томе нарочито говори велики простор остављен између степеништа.

Из академске традиције архитекти су развили неколико типова раскошних монументалних улазних холова. Најчешћи тип подразумевао је вестибил од којег је водило од три до десет степеника ка нивоу високог приземља и најчешће ка другим вратима, која су одвајала вестибил од степенишне вертикале. Друга врата су најчешће израђивана од дрвета, са стакленим пољима велике површине, како би пропустила што више светлости, и с металним рукохватима који су махом понављали дизајн са улазних врата. У случају да није било врата, ове две зоне су визуелно одвајане. Архитекта Душан Бабић⁵⁹ је 1940. године у пројектовању зграде Михајла Вукајловића у Улици Димитрија Туцовића 18 истакао завршетак првог степеништа паром стубова прислоњених уза зид.⁶⁰ Архитекта Валериј Сташевски је такође применио овај тип хола по централној оси са степеништем које води до нивоа високог партера и степенишног ходника на већ поменутој згради рентијера Николе Ђорђевића, из 1936. године, у Улици патријарха Варнаве 28.⁶¹

Канонски пример ове врсте улазног хола примењен је код стамбене зграде у Војводе Шупљикца 35, где осам степеника води ка партеру. Степениште је фланкирано заобљеним мермерним испустима, који су били готово неизоставни при извођењу вестибила током целе четврте деценије двадесетог века. За осветљење је коришћена лонгитудинална плафоњера оивичена степенованом штуко декорацијом. Свакако један од најраскошнијих холова овог типа налази се у стамбеној згради Обрада и Милеве Јовановић у Доситејевој улици 15, коју је пројектовао архитекта Владета Максимовић⁶² 1940. године⁶³ (сл. 6). Вестибил је у потпуности обложен мермерном оплатом у бордо боји, са зидним лампама у полукружно завршеним пољима од окер мермера, постављеним бочно од степеништа, која су водила ка лифту у центру хола, који је скривен мермерном облогом. Директно наспрам улаза, с друге стране улаза у лифт, смештено је велико огледало, које је такође завршено полукружно. У холу је сачуван и један плитак гипсани рељеф једрењака.

Други тип улаза који је био у великој мери заступљен подразумевао је да улазни портал уједно буде и колски пролаз до гараже у дворишту. Аналогича овог типа може се пронаћи у вишевековној традицији средњевропске стамбене архитектуре, где су улази пројектовани за пролаз кочија у унутрашње двориште. Током времена је стандардизована ширина за колски пролаз била 2,70 м.⁶⁴ Браћа Крстић су овакво решење применили на већ поменутој згради Јосифа Шојата из 1929. године.⁶⁵ Колски пролаз био је попличан терацом са геометријским шарама у црној и црвеној боји, док је степениште урађено тако да централни део буде од црвеног тераца са црном бордуром, како би имитирао тепих. Простор колског пролаза декорисан је са по три гипсана рељефа са сваке стране, који приказују старицу с мачком, старца с лулом и штапом, мајку с бебом, радника с ашовом, девојку и музичара (сл. 7). Исти рељефи, рад Живојина Лукића,⁶⁶ такође се налазе и на главној фасади.⁶⁷

Један од најрепрезентативнијих улаза тог типа налази се у стамбеној згради Анђе Петровић у Улици Светог Саве 32. Пројекат је у марту 1933. године израдио инжењер Бранко Ђурић, међутим, већ у новембру исте године ангажован је архитекта Момчило Белобрк да преради првобитни нацрт. Овај пројекат представља једини пример Белобрковог одступања од модернизма,⁶⁸ можда баш због прераде већ готовог пројекта. Међутим, на сачуваном Белобрковом пројекту може се видети скица за улазна врата, која су у потпуности и изведена према том нацрту.⁶⁹ Реч је о класичном двокрилном улазу с лунетом, у којој су се налазили иницијали инвеститора. Цео портал је у потпуности застакљен с високо декоративним кованим гвожђем. Свод колског пролаза је полуобличаст и касетиран, што представља ванредно решење у стамбеној архитектури Београда (сл. 8). Може се издвојити још неколико сличних примера, као што је колски пролаз зграде пуковника Елезовића у Његошевој улици, где је полуобличасти свод такође касетиран, затим хаустор стамбене зграде у Улици Краља Милана 17, с полуобличастим сводом прекривеним мрежастом штуко декорацијом и на крају улаз у стамбену зграду Николе и Владислава Пашића у Крунској 10.

Потпуно атипично и некарактеристично решење улаза представља зграда у којој су смештени официрски станови у Ресавској улици 38, коју је пројектовао архитекта Роман Верховској 1928. године.⁷⁰ Део улаза на овом објекту решен је у виду хипермонументалног тријумфалног лука с касетираним полуобличастим сводом, који директно води у унутрашње двориште. Са обе стране у подножју лука налази се неколико степеника фланкираних стубовима, који воде ка увученим скромним улазима у зграду.

Архитекта Ђура Борошић је на свом пројекту за стамбену зграду у Улици Маршала Бирјузова 16 из 1931. године применио ово решење. Сам улаз је био измештен у десну страну објекта, па је самим тим степениште било позиционирано с леве стране колског пролаза до којег је водио лучни пролаз. Зидови колског пролаза имали су сокл, а затим парапет од мермера у висини од 2 м. У обради ентеријера овог стамбеног објекта јављају се и плафоњере, дугуљасте форме интегрисане у простор, с гипсаним радом у стилу ар декоа.⁷¹ Борошић је плафоњеру која се састоји из низа од шест кружних светала такође уклопио у ентеријер вестибила стамбене зграде у Булевару деспота Стефана 4. Једно од бројних структурално веома сличних решења, али стилски прочишћеније, применио је и Момчило Белобрк на стамбеној згради у Његошевој улици 59, из 1935. године.⁷² Тек крајем четврте деценије двадесетог века, пред Други светски рат, почињу да се уводе посебни улази за гараже, нарочито код Белобркових остварења, као што су стамбене зграде у Светогорској 6–8 из 1938. године и Проте Матеје 33 из 1939. године.⁷³

Трећи, уједно и најређе заступљени тип улаза подразумевао је ходник који се простирао у облику ћириличног слова Г, због стана хаузмајстора или пак локала који је био смештен у приземљу. На пројекту инжењера Ђорђа Лазаревића⁷⁴ за стамбену зграду Николе Симића у Улици Браће Југовића, из 1940. године, из вестибила се скреће десно до степенишног ходника, а заправо се обилази лифт, док је испод степеништа била смештена канцеларија портира.⁷⁵ Још један пример угаоног вестибила који обилази локал у приземљу може се наћи у стамбеној згради Шрепловића на углу Булевара краља Александра и Кумановске, коју је пројектовао Бранислав Маринковић 1936. године у академском духу.⁷⁶

Почетком двадесетог века, керамичке плочице уведене су у масовну употребу, како на фасадама тако и у ентеријерима, нарочито при облагању парапета ходника. Период прве две деценије двадесетог века обележила је употреба сецесијског дизајна подних и зидних плочица,⁷⁷ који се задржао све до краја треће деценије. Од послератних примера може се издвојити хол стамбене зграде у Улици Џорџа Вашингтона 32а,⁷⁸ у којем се налази парапет сачињен од наизменичног хоризонталног низа зелених и тегет плочица. Зидови улазних холова неки пут су били декорисани хоризонталним фугама у малтеру с цикцак испустима.⁷⁹ Врло често су постављани парапети од вештачког мермера у црвеној, зеленој, жутој или белој боји, чија је висина варирала, иако је стандард био 150 цм.⁸⁰ Скромније варијанте оваквих решења подразумевале су мермерни парапет висине 30 цм, изнад којег су се налазиле тапете у висини од

160 цм.⁸¹ Архитекта Бранислав Маринковић је апеловао на колеге да не мешају академизам и модернизам,⁸² међутим, упркос ставовима попут ових, било је случајева где су сведене форме у мермеру биле у комбинацији са богатом штучом декорацијом, као на пројекту архитектке Јована Новаковића за улазни хол стамбене зграде Ирене Закић и Николе Вранеша, из 1940. године, у Улици Томаша Јежа 3.⁸³ Иако је под од тераца, и парапет висине 1,5 м од вештачког мермера, зидови и плафон изведени су у раскошној и елегантној штучој декорацији, готово несвојственој архитектури уочи Другог светског рата. Поред честих мермерних парапета, улазна врата станова су у неким случајевима добијала мермерне рамове.⁸⁴ Сама врата станова су била једнокрилна или двокрилна, што је било готово подједнако заступљено. После Другог светског рата, губи се свака пракса пројектовања двокрилних врата.

Ретки су били случајеви да се осликавају и улазни холови или да се декоришу рељефима. Један од најранијих сачуваних примера осликаног улазног хола налази се у стамбеној згради у Граничарској 5, која датира с почетка треће деценије двадесетог века. Поред овога, познат је пример зграде на углу улица Максима Горког и Вукице Митровић, коју је пројектовао Ђура Борошић 1929. године. На зидовима вестибила се налазе по три гипсана рељефа који приказују женске фигуре са драперијом, рад вајара Драгомира Арамбашића.⁸⁵ Рељефе у ентеријеру налазимо и код других стамбених објеката, као код већ поменуте зграде Ветеринарског фонда, затим зграде у Доситејевој 15, као и зграде Јосифа Шојата. Поред рељефа, холови су били декорисани и огледалима у гипсаним рамовима, као у стамбеној згради у Македонској улици 17, из 1940. године.⁸⁶

Подови су најчешће били облагани плочицама стандардних димензија 10 цм x 10 цм у белој, бордо, сивој или црној боји. Комбиновањем вишебојних плочица стварао се ефекат шаховског поља или пак неке компликованије шаре. Ређе су плочице димензија 3 цм x 3 цм и тада је под био облаган по систему мозаика, најчешће са окер, браон, бордо или сивом бојом. Поред овог типа, користиле су се и карактеристичне жуте плочице димензија 5 цм x 5 цм, које су важиле за квалитетније.⁸⁷

Терацо се готово подједнако користио за облагање подова, с тим што се почео примењивати нешто касније од плочица. Био је популаран материјал због квалитета и велике могућности модификовања. Поред једноставних црвених и црних бордура које су најчешће израђиване, заступљени су били и мотиви попут осмокраке звезде,⁸⁸ а коришћен је и такозвани *ѿерацо мозаик*,⁸⁹ који је у седмој деценији двадесетог века доживео врхунац своје примене.

Степениште је израђивано од армираног уметног камена са терацо превлаком дебљине 2,5 цм⁹⁰ или од вештачког камена,⁹¹ док су степенишне оgrade у највећем броју случајева израђиване од кованог гвожђа према нацрту пројектанта, с руковатом од лакираног пуног дрвета у природној боји. Поред овог решења, могу се наћи примери где је степенишна ограда зидана, неки пут и перфорирана низом окулуса.⁹² Посебно оригинално и готово скулптурално решење степенишне оgrade може се наћи у приземној зони стамбене зgrade коју је инжењер Радомир Тодоровић пројектовао за своју породицу и за издавање 1938. године.⁹³ Зидана ограда има мермерну оплату у црвеној и окер нијанси, а изведена је у степеничастој заобљеној форми карактеристичној за ар деко⁹⁴.

Сачувани финансијски предрачун архитектке Јарослава Прхала за изградњу стамбене зgrade Младена Младеновића у Његошевој улици 76 представља драгоцен извор у истраживању архитектонске праксе међуратног периода, јер омогућава детаљан увид у ауторов концепт реализације свих детаља који нису нужно читљиви на пројекту. Поред тога, на основу Прхаловог детаљног техничког описа може се извести закључак који су стандарди били заступљени у пројектовању стамбене архитектуре у међуратном периоду. Прхал је предвидео да сокл у вестибилу буде од вештачког мермера, док би сокл око степеништа био висине 30 цм и израђен од шлифованог вештачког камена. Решено је да под ходника буде од тераца са двоструком бордуром и мермерним коцкама. Бетонске степенице су ливене на лицу места, а затим облагане мермером, са никлованим кукама и шипкама које су служиле за придржавање тепиха. Степенишна ограда висине 1 м рађена је од округлог и плоснатог гвожђа у, како Прхал наводи, *модерној комбинацији облика*. Руковат на огради рађен је од политираног храста. У степенишном холу Прхал је предвидео да плафон буде окречен у белу боју, док би зидови били у *запворенијем тону*, са извученим

линијама *према ујучисиву пројекцијанија*. Улазна врата рађена су у гвозденом раму од угаоника и четвртастог гвожђа, као и од гвозденог лима дебљине 1,5 мм. Стакло је било дебљине 6 мм, док је читава површина дво-крилних врата износила 150 цм x 350 цм. Прхал је такође у документу напоменуо да све радове могу изводити само стручни мајстори са добром спремом и праксом у сарадњи с надзорним инжењером.⁹⁵ Овакав документ доказује да су архитекти заиста одлучивали о свим детаљима, не препуштајући ниједан сегмент случају.

Закључак

Обрада фасаде и улаза чини део зgrade који је намењен уличној и урбанистичкој естетици.⁹⁶ На основу обрађене грађе и пројектне документације, као и увида у сачуване примере на терену, може се закључити да је пројектовање портала и улазних холова стамбених објеката у Београду током међуратног периода било на изузетно високом нивоу, сходно архитектонској пракси тог периода. Пројектанти су подједнак значај придавали свим сегментима грађевине, а показало се да су нарочиту пажњу посвећивали дизајну детаља, као вид својеврсног личног печата. Поред нацрта, значајно је истаћи и висок квалитет извођачких радова и зналачки избор материјала, захваљујући чему је и данас, после скоро једног века постојања, ова стамбена архитектура успела да се очува. Нажалост, многим улазним вратима и вестибилима прети уништење, али не од зуба времена, већ управо од самих станара, који својом небригом и незнањем девестирају вредна архитектонска дела и сопствено животно окружење.

Др Владана Б. Путник,
историчар уметности
Београд
vladanaputnik@gmail.com

НАПОМЕНЕ:

- 1] Гашић 2009: 53.
- 2] Тимотијевић 2006.
- 3] *Total Design*, термин који је први дефинисао индустријски дизајнер Стјуарт Пју (Stewart Pugh) 1991. године. Термин се односи на све сегменте који прате осмишљавање неког производа. У архитектури се користи када је један архитекта пројектовао све сегменте објекта, од архитектонског решења, преко дизајна ентеријера, пројектовања намештаја итд.
- 4] Маринковић 1937: 90.
- 5] Ротер-Благојевић 2006: 197.
- 6] Илијевски 2013: 332–333.
- 7] Ashby 1999: 83.
- 8] У светској историографији се за овај стил у архитектури користи термин *Streamline Moderne* (Cohen 2012: 238), али у домаћој историографији није преведен, нити је у употреби, већ се ова архитектура дефинише или као ар деко или као модернизам.
- 9] Kahle 2002: 37.
- 10] Ротер-Благојевић 2006: 197.
- 11] *Нав. дело*: 271.
- 12] Несторовић 1973.
- 13] Кадијевић, 2005.
- 14] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XXXII-12-1939.
- 15] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XXIV-1-1935.
- 16] ИАБ, ТД, ОГБ, V-2-1932.
- 17] ИАБ, ТД, ОГБ, XXVIII-30-1937.
- 18] Ђурђевић 1996: 27.
- 19] *Исио*: 27–28.
- 20] Сикимић 1965: 173–174.
- 21] Стамбена зграда у Улици Десанке Максимовић 12.
- 22] ИАБ, Фонд ОГБ, ф III-28-1939.
- 23] Сикимић 1965: 141.
- 24] Ђурђевић 1996: 29–30.
- 25] Ashby 1999: 84.
- 26] Легура алуминијума.
- 27] Маринковић 1937: 90.
- 28] *Нав. дело*: 91.
- 29] За ову информацију захваљујем колеги Милану Миловановићу.
- 30] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XXXIV-117-1936.
- 31] ИАБ, Фонд ОГБ, ф IX-17-1939.
- 32] Вукотић 1996: 28.
- 33] Стамбена зграда у Интернационалних бригада 19, дело архитекте Бранка Максимовића.
- 34] Вукотић 1996: 15.
- 35] Просен 2005: 134.
- 36] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XIII-11-1937; Просен 2005: 138.
- 37] Маневић 2008: 355.
- 38] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XIV-21-1939.
- 39] Вукотић 1996: 50.
- 40] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XVIII-12-1939.
- 41] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XXV-6-1940.
- 42] ИАБ, Фонд ОГБ, ф IV-18-1940.
- 43] ИАБ, Фонд ОГБ, ф II-26-1937.
- 44] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XVII-8-1939.
- 45] Маневић 2008: 47.
- 46] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XXII-14-1935.
- 47] Маневић 2008: 331.
- 48] Поповић 2011: 63.
- 49] Миловановић 1994: 311.
- 50] ИАБ, Фонд ОГБ, ф X-5-1936.
- 51] ИАБ, Фонд ОГБ, ф VII-34-1931.
- 52] ИАБ, Фонд ОГБ, ф X-22-1939.
- 53] Маневић 2008: 124–125.
- 54] ИАБ, Фонд ОГБ, ф IV-4-1932.
- 55] Вукотић 1996: 27.
- 56] Путник 2012: 154.
- 57] Ротер-Благојевић 2006: 136–141.
- 58] Кнез Михаилова 18; пример празне нише у улазном холу стамбене зграде у Светогорској 46.
- 59] Маневић 2008: 17–19.
- 60] ИАБ, Фонд ОГБ, ф VII-18-1940.
- 61] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XXXIV-117-1936.
- 62] Маневић 2008: 240–241.
- 63] ИАБ, Фонд ОГБ, ф V-16-1940.
- 64] ИАБ, Фонд ОГБ, ф I-80-1933, Технички опис зграде.
- 65] Ђурђевић 1996: 27–28.
- 66] Сикимић 1965: 173–174; Поповић 2011: 239–240.
- 67] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XIII-47-1928.
- 68] Вукотић 1996: 29.
- 69] ИАБ, Фонд ОГБ, ф I-80-1933.
- 70] Кадијевић 1999: 35.
- 71] О ар декоу у: Striner 1990; Bréon et Rivoirard 2013.
- 72] Вукотић 1996: 49–50.
- 73] *Исио*: 50.
- 74] Маневић 2008: 217–218.
- 75] ИАБ, Фонд ОГБ, ф IV-17-1940.

- 76] Богуновић 2005: 945.
- 77] Стамбена зграда на углу улица Џорџа Вашингтона и Ђуре Даничића и зграда у Узун Мирковој 10.
- 78] Према Зорану Маневићу, зграду је пројектовао Ђура Борошић.
- 79] Стамбена зграда у Добрачиној 18.
- 80] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XVIII-10-1936.
- 81] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XVIII-28-1938, Технички опис зграде.
- 82] Маринковић 1938: 249.
- 83] ИАБ, Фонд ОГБ, ф III-3-1940.
- 84] Стамбена зграда у Улици Виловског 10.
- 85] Сикимић 1965: 101; Поповић 2011: 226.
- 86] Путник 2012: 155.
- 87] Ове плочице коришћене су за поплочавање колског пролаза стамбене зграде у Улици Светог Саве 32.
- 88] Овај мотив налази се у вестибилу стамбене зграде у Улици Вукице Митровић 53.
- 89] ИАБ, Фонд ОГБ, ф IX-17-1939, Технички опис зграде.
- 90] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XVIII-28-1938, Технички опис зграде.
- 91] ИАБ, Фонд ОГБ, ф X-9-1938, Технички опис зграде; ф IV-17-1940, Технички опис зграде; VIII-1-1935, Технички опис зграде.
- 92] Стамбене зграде у Трнској 19 и Хаџи Продановој 8.
- 93] ИАБ, Фонд ОГБ, ф XXVI-30-1938.
- 94] Striner 1990: 23.
- 95] ИАБ, Фонд ОГБ, ф V-11-1936, Финансијски предрачун.
- 96] Маринковић 1937: 91.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ashby, J. (1999), The Aluminium Legacy: the History of the Metal and its Role in Architecture, *Construction History* 15 [online] Available through <http://www.jstor.org/stable/41613796> [14. 6. 2014]
- Bogunović, S. (2005), *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka* : arhitekti, Beograd: Beogradska knjiga.
- Bréon, E., Rivoirard, P. (2013), *1925 quand l'art déco séduit le monde*, Barcelone: Norma éditions.
- Вукотић, М. (1996), *Момчило Белобрк*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Gašić, R. (2009), Urbanizacija međuratnog Beograda. Primer naselja Kotež-Neimar, *Istorija 20. veka* 27 (Beograd): 53–66.
- Ђурђевић, М. (1996), *Пејшар и Бранко Крсјић*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Илијевски, А. (2013), *Сјајљус и значај грађевина Александра Дерока изведених у сјајном језиру Београда*, у: Стара градска језгра и историјске урбане целине: проблеми и могућности очувања и управљања, зборник конференције, ур. Димитријевић Марковић, С., Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда: 326–341.
- Кадиевић, А. (1999), Београдски опус архитеката Романа Николајевића Верховскоја (1920–1941), *Наслеђе II* (Београд): 33–40.
- Кадиевић, А. (2005), *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд: Грађевинска књига.
- Kahle, D. (2003), Zagrebačka ugrađena najamna kuća u razdoblju od 1935. do 1945. godine, *Prostor* 11 (Zagreb): 33–43.
- Латинчић, О., Веселиновић, Ј. (2013), Капије београдских кућа, *Наслеђе XIV* (Београд): 135–141.
- Маневић, З. (ред.) (2008), *Лексикон неимара*, Београд: Грађевинска књига.
- Маринковић, Б. (1938), Нови стил у архитектури, *Уметнички преглед* 8 (Београд): 248–250.
- Маринковић, Б. (1937), Улазна врата у савременој архитектури, *Уметнички преглед* 3 (Београд): 90–91.
- Миловановић, М. (1994), *Архитектура Григорије II. Самојлов*, у: Руска емиграција у српској култури XX века, зборник радова, прир. Сибиновић, М., Межински, М. и Арсењев, А., Београд: Филолошки факултет, Катедра за славистику и Центар за научни рад.
- Несторовић, Б. (1973), Постакадемизам у архитектури Београда (1918–1941), *Годишњак града Београда XX* (Београд): 339–381.
- Роповић, В. (2011), *Применјена уметност и Београд 1918–1941*, katalog izložbe, Beograd: Muzej primenjene umetnosti.
- Просен, М. (2005), О раду београдског архитекте Јована Бјеловића, *Наслеђе VI* (Београд): 133–145.
- Путник, В. (2012), Прилог проучавању развојних токова међуратне стамбене архитектуре Београда, *Наслеђе XIII* (Београд): 153–166.
- Ротер-Благојевић, М. (2006), *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
- Sikimić, Đ. (1965), *Fasadna skulptura u Beogradu*, Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada.
- Striner, R. (1990), Art Deco: Polemics and Synthesis, *Winterthur Portfolio* 25/1 [online] Available on <http://www.jstor.org/stable/1181301> [14. 6. 2014]
- Тимогијевић, М. (2006), *Приватни простори и месна приватност*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, прир. Столић, А. и Макуљевић, Н. Београд: Клио, 165–244.
- Cohen, J. L. (2012), *L'Architecture au futur depuis 1889*, Paris: Phaidon.

Summary: VLADANA PUTNIK

ENTRANCES AND ENTRANCE HALLS OF RESIDENTIAL BUILDINGS IN BELGRADE 1918–1941

The period between the two world wars in Belgrade saw a surge in housing construction. Apart from the attention paid to front façades, architectural designs carefully fashioned front entrances and entrance halls as they sent a message about the quality of living in the building. A study of the residential buildings constructed in the interwar period has enabled a rough classification of entrances and entrance halls. The entrances may be divided into ‘closed’ and ‘open’ types. The closed type had little or no glazing, while the open type was largely or completely glazed and occurred more frequently in rental apartment buildings.

Another classification is based on the shape and style of main entrance doors. In the 1930s, the most common open type, two-leaf doors with fanlights, gave way to modernist glazed white-metal doors. There also appeared three-leaf doors, where one leaf provided access to the caretaker’s flat or a shop. Some of the modernist entrances were fitted with an additional motif such as a pole, oculus or relief. Yet another type was a recessed entrance flanked by columns and accessed by a few steps.

The entrance halls may be divided into three types. The most common one was a vestibule, whence a staircase led to a raised ground floor and upper levels. A second type was a passageway which also provided access to a garage in the courtyard at the back. The rarest type was a Г-shaped hall that circumvented the caretaker’s flat and the shop.

The documentary material and findings on the ground provide evidence for high quality design of entrances and entrance halls with regard to engineering, aesthetic and construction standards, with the personal predilections of the architect finding expression in details.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Aleksandar Deroko, entrance to Col. Elezović’s building, 20 Njegoševa St., 1926 (photo by the author)

Fig. 2 Front entrance, 44 Koče Kapetana St. (photo by the author)

Fig. 3 Front entrance, 52 Novopazarska St. (photo by the author)

Fig. 4 Front entrance, 4 Vljakovićeve St. (photo by the author)

Fig. 5 Front entrance, 1 Vukice Mitrović St. (photo by the author)

Fig. 6 Vladeta Maksimović, vestibule of the building of Obrad and Mileva Jovanović, 15 Dositejeva St., 1940 (photo by the author)

Fig. 7 Petar and Branko Krstić, carriage passageway, building of Josif Šojat, 16 Vljakovićeve St., 1929 (photo by the author)

Fig. 8 Momčilo Belobrč, carriage passageway, building of Anđa Petrović, 32 Svetog Save St., 1933 (photo by the author)